

59. Lipatov, A. K semantitšeskoj istorii slova ubog. In: Semantika slova v istorii ruskogo i drevneruskogo jazökov. Gorki, 1989, s 71-76.

LAMBUR MUUTUB HAIHTUVAKS HÄÄLETAJAKS... EHK RAHVAUSUNDI KIRJAPANEKUD SÄILITAVAD MUUTUVA MAAILMAVAATE TULEVIKU JAOKS

Åsa Ljungström. Rootsi, Uppsala

Umbes kümne aasta eest kuulsin Stockholmi Folklooriklubis pärast loengut üldist vaidlust. Kuulus antropoloogiaprofessor kõneles meile, et rahvausund on välja suremas ja sama juhtub memoraatidega, sest noortel inimestel puuduvad üleloomulikud kogemused.

Praegu tean ma sellest rohkem. Tookord mõtlesin, et võibolla on Stockholmis ja Uppsalas õige vähe inimesi, kellel on olnud niisuguseid kokkupuuteid, kuigi minul oli igal semestril üliõpilasi, kes tunnistasid, et neil on olnud üleloomulikke kogemusi. Kümne aasta eest tavatsesin Läänemere loodekaldal Umeå ülikoolis õpetada folkloori. Kuna elasin Uppsalas ja Umeåsse sõitsin, polnud mul kunagi juhusst Põhja-Rootsi selles piirkonnas inimesi küsitleda. Linnade vahel laiuvad seal tänini suured metsad hajatalude ja -küladega. Enamikul kohalikest elanikest on autod ja televiisorid, millest nad suuresti sõltuvad. Aega ja ruumi jätkub siiski paljude asjade jaoks, mida räägitakse ainult omavahel ega seletata ratsionaalselt. Üliõpilaste abiga kogesin, et kõike raamatutes leiduvat võib sealkandis ikka veel kohata ka päriselt.

Nädal enne seda vaidlust refereerisin loengul Lauri Honko uurimust uskumustest ja memoraatidest.¹ Grupi tüdrukud hakkasid korraga nähtava põhjuseta itsitama. Ootasin, kuni üks üsna vaoshoitud tüdruk selgitas: "Mul on olnud kokkupuude üleloomulikuga ja ma tunnen end selle analüüsi juures nii kaitsetult."

Ta oli kahekümne kahe aastane. Ma ei saanud paluda, et ta jutustaks kogu grupi ees oma lugu, kuid ma pole endale kunagi andestanud, et ei kirjutanud seda memoraati temalt üles. Ta kadus kaheksa miljoni rootslase hulka, ent järgmisel aastal palusin uutel üliõpilastel meelde tuletada ja endilt õppeharjutusena folkloori üles kirjutada. Niiviisi, auditooriumist lahkumata, kogusin endale õpetaja pisikese folkloorikogu pärimusest, mida teadsid Umeå etnoloogiatudengid. Pooled neist olid Põhja-, ülejäänud Lõuna-Rootsi erinevatest paikadest. Üliõpilased olid 20-30 aastat vanad, erandiks üksikud keskealised.

Traditsioonilise folkloori kandjad tulid Põhja-Rootsist, mõned neist olid väga noored - ainult kaheksateistkümne aastased. Dominantseks tunnuseks nähtamatute ja haldjatega kohtumisel oli auto. - Kuue kilomeetri võrra edasi sõitmiseks hüppasid need auto kapotile.

Teame kõik, et taludes ja metsades elavaid üleloomulikke olendeid ei kohta urbaniseeritud keskkonnas, kuid auto on maainimestele eluliselt nii tähtis, et kuulub ühtlasi üleloomulike olendite: nähtamatute, väikeolendite, maa-aluste, haldjate ja teistega kohtumise juurde. Põhja-Rootsis on need olendid siiani, ehkki mitte loogilisel või ratsionaalsel teel, osa maailmavaatest. Kultuuri lahterdamisel² võib olla märgistamistermin teaduslikult kasulik, kuid üleloomulike olenditega kohtuvatele inimestele pole intellektuaalne loogika oluline juhul, kui neile on mõistetav emotsionaalne loogika. Viimane muudab nende maailmavaate loomulikust vaatepunktist järjekindlaks ja arusaadavaks.

Vanamehe järv

See memoraat oli lugude seas, mis mulle jutustati. Põhja-Rootsi sisemaal, Lapimaa metsades asub väike küla, mille nimi tõlkes kõlab "Vanamehe järv". Siin-seal teatakse jutte öisest kummitusest, lamburist. Jutustatakse kahest teest, millest üks läheb otse läbi küla ja teine ümber küla ringi ning on viis kilomeetrit pikem. Kui sõidate autoga mägiküladest, mis asuvad Umeåst 300-500 kilomeetri kaugusel, Läänemere äärde, siis tuleb teil valida pikema ja ringi mineva tee ning avara ja laia külatee vahel, kus ei juhtu midagi põnevat.

Pühapäeva hilisõhtuti pöörduvad noormehed mägiküladest tagasi Umeåsse sõjaväeteenistusse. Neil on väga kiire, ent sellegipärast kasutatakse pikemat teed, sest läbides üksinda teatud paiga, võib teil äkki autos istuda valjult kaeblev mees. Te ei räägi temaga, vaid sõidate edasi, kuni ta maha läheb.

Poisid ei tea kindlalt, kas mees on tapnud lapse või sooritanud enesetapu. Teatakse vaid, et öösel sellest kohast möödumisel võib ta autosse ilmuda. Nädalalõpul Umeåst sõjaväeteenistusest lahkudes istub autos neli noormeest, nii et tegelikult ei kohta nad kunagi kaeblevat meest. Ikkagi valitakse pikem tee, sest ei või iial kindel olla, et... Nad kontrollivad seda, mis ei saa juhtuda. Seda juttu nad teavad, võibolla on nad kuulnud ka haihtuva hääletaja juhtumist.³ Ent seda ei mainita ka mõne aasta eest kirja pandud noore meesüliõpilase jutustus (EA 7:1).

1984. aastal jälgisin huviga autoga seotud linnajuttu Lapimaal ning kõnelesin sellest oma Umeå kolleegile Alf Arvidssonile. Tema tundis paremini Umeå Rahvakultuuri Arhiivi kogudesse talletatud pärimust Vanamehe järve lamburi vaimust. Kaalutlesin, kas hääletaja lugu tunti ammu enne autode levikut või oli see siia levinud mujalt. Alf Arvidsson kinnitas arhiivimaterjalide põhjal, et

tegemist on hoopis vanema traditsioonikompleksi osaga, kus kurat aetakse välja aknaraamis leiduva augu kaudu. Paika peeti millegipärast hukatuslikuks ja Vanamehe järve seostati kõikvõimalike kurjuse ilmingutega. Hoidsin kõrvad ja silmad uue informatsiooni jaoks lahti.

Uppsala Murde ja Rahvaluule Uurimise Instituudis (ULMAs) midagi hoopis muud otsides leidsin sealt 1931. aastal naaberkülas kirja pandud jutu, kus kinnitati, et Vanamehe järve elanikud on erilised jumalateotajad, kes mängivad kaarte ja tantsivad ning ei käi kirikus. Sulgudes oli lisatud: kurat ilmub kirikusse. Siiski puudus selge ühendus kaebleva karjuse (resp hääletaja) jutu ja loo vahel kuradist kirikus.

Kolm aastat hiljem kirjutasid uued üliõpilased üles oma kogemusi. Nad diskuteerisid auditooriumis ja ma küsisin, kas keegi neist ei ole midagi kuulnud lamburi vaimust. Üks 1945. aastal sündinud naine, pärit naabervallast, teadis lugu lapsest saadik. Ta väitis, et lambur tahab maailmale jutustada mõrvast, mille tunnistajaks ta oli olnud. Rändkaupmehed kasutasid kõrtsi öömajana, jäid aga öösiti jäljetult kadunuks. Lambur avastas luugi seina sees voodi päitsis, kuhu külalised magama pandi. Kõrtsipidaja ja tema naine kasutasid luuki külaliste tapmiseks, röövisid seejärel nende vara ja raha ning uputasid laiba järve.

Siinkohal jäin mõttesse, et kumb oli enne: kohanimi või tegu? Kas roimalugu võib seletada nime päritolu, oli ju koht juba varem kurjaga seotud? Mulle tundus, et kohanimi Vanamehe järv on varasem ja seletus hilisem.

Lood röövitud ja tapetud kaubitsejatest on tavalised ja tuntud üle kogu Rootsi. Uppsala Rahvakultuuri Instituudi arhiivis on selliseid jutte rohkesti. Kindlasti juhtus niimoodi ka tegelikkuses ja sellest kasvas hirm veelgi.

Naisüliõpilane lisis, et tee oli üksildane, kitsas ja looklev ning ninameheks oli kõrtsmiku naine. Jutt hääletajast võis selle üliõpilase jaoks paista uuema väljamõeldisena. Lamburi vaim, kes ei saa hauas rahu, erutas teda lapsepõlves piisavalt.

Panin tähele, et ilmumaks pinges ja rahutuile inimolendeile nende moodsa tehnoloogia keskkonnas kasutatavad üleloomulikud olendid transpordivahendina autot.

1931. aastal üleskirjutatud arhiiviteate juurde tagasi tulles leidsin, et kohalike elanike kujutus ei olnud täielik, vaid põhines väljavõtete efektil. Avatud struktuuride rida moodustus teise redaktsiooniga - muistendiga kuradist. See redaktsioon näib olevat mõjustatud äratusliikumisest. Lapi südamaa külad on umbes sama vanad, sest see ala asustati XIX sajandil.

Vanamehe järve elanikud olid üsna jumalakartmatud. Nad mängisid pidevalt kaarte, tantsisid ega käinud kunagi kirikus. Kord kevadisel ajal jõudis see poiss kohale. Ta palgati lamburiks.

Karja eest hoolitses ta hästi. Küllalt veider oli see, et ta ei riietunud kunagi voodisse minnes lahti ja iial ei nähtud teda söömas. Talus oli uus teenijatüdruk, jumalakartlik neiu (mõeldakse head kristlast), kes uuris lamburit magamise ajal ja nägi, et tal on haralised kitsesõrad ja sarved põlvede peal. Neiu rääkis sellest pastorile.

Järgmine kord, kui Vanamehe järves oli tantsupidu, vaatas pastor tantsijaid läbi akna. Ta nägi, kuidas lamburi tants sai üha hoogu juurde ja ta sarnanes kuradi enda, vana pergliga.

Pastor tuli järgmisel päeval tallu ja rääkis sellest inimestele. Pastori ja lamburi vahel puhkes äge vaidlus. Pastor käskis lamburil ära minna, kuid see vastas, et ootab perenaise surma ära, siis võtab tema kaasa ja lahkub. Õpetaja luges palveid, ja et lambur keeldus ukse kaudu lahkumast, võttis pastor nõela ja torkas augu aknaraami sisse ning sundis lamburit läbi torkeaugu välja minema. Jutumotiiv on kogu Skandinaavias laialt levinud ja preestri poolt kuradi väljaajamiseks kasutatud viis täiesti tavaline.⁴

Uppsala ja Umeå folkloori arhiivides on sellest jutust umbes 20 üleskirjutust. Kuradi-redaktsioon on tuntud Põhja-Rootsi erinevais piirkondades, osas neist ei nimetata Vanamehe järve. Ometi seostub redaktsioon mõrva tunnistajaks olnud lamburist just selle järve ja külaga. Nimi nõuab seletamist ja liidab endaga varem tuntud motiive. Ühes üleskirjutuses on tegelikult samal leheküljel nii jutt lamburist tunnistajana kui kuradi-redaktsioon (ULMA 9243, 90).

Kui inimesed vajavad rahvaluulet ja väljamõeldisi seletamaks midagi, mis nende meeli erutab, siis võib juhtuda, et sümbol, metafoor või sõnaline kujund muutub vastandiks, retooriliseks metonüümiks. Metonüümis võivad vahetuda omavahel põhjus ja tagajärg, terviku asemele asetuda osa, kui uus väljend vastab niimoodi adekvaatsemalt situatsioonile. Nii muutusid Vanamehe järve ümbruses elavad inimesed kuradi süütuteks ohvriteks, kes tunnistavad üles paar mõrva ja röövimise.

Nüüdseks on ajad muutunud ja hõreda asustusega piirkonna vajadusi rahuldavad autod. Suulises pärimuses on vaim muutunud haihtuvaks hääletajaks, kellel on rohkem ühist Lendava Hollandlasega kui religioosset tausta omava tegelasega. Usundilised kontrastid pole juba tükk aega nii tugevad kui varem - rootslased on üks maailma kõige ilmalikumaid rahvaid. Jutte räägivad mitte kohalikud, vaid naaberkülade elanikud.

Tava vahetada motiive ja tähendusi kaasajal usutavateks olukordades, kus inimesed enda arvates kohtuvad üleloomulike olenditega, tuleb vaadelda üldisel tasemel. Selliseid lugusid on avaldatud kogumikus "Hääletav fantoom."⁵ Hiljuti, 1990. aasta oktoobris kirjutas Bengt af Klintberg kahelt noorelt Dalecarlia maakonna naiselt üles paralleelvariandi "Hääletav tüdruk vägistatud". Selles räägitakse tüdrukust, kes püüab küüti saada. Tavaliselt seisab ta Mora lähedal

tee serval. Juhid korjavad ta aeg-ajalt auto peale. Natukese aja pärast hakkab tüdruk kiljuma: "Laske mind maha, laske mul maha minna!" Loomulikult peatatakse siis auto ja tal lastakse väljuda. Seejuures pöörab ta selja ja siis on näha, et tal on selja taga usside näritud auk. (Meenutagem, et see on üleloomuliku naissoost metsaolendi tunnus). See oli tapetud tüdruk, kummitus. Ka tegelikult seisis ta kord teeserval, katsudes sõitma pääseda. Tüdruk võeti auto peale, kuid varsti pöördus ta mööda kitsast teerada tagasi metsa, kus ta vägistati ja tapeti.

Teises versioonis märkab juht hääletavat tüdrukut, kuid möödub temast peatumata. Äkitselt istub tüdruk paremal juhi kõrval autos. Seejärel ta karjatab ja tahab maha minna (Klintberg, 25. oktoober 1990, Mora, Dalecarlia).⁶

1990. aastal adusin, et pärimus on kultuuri loomise ja taasloomise protsessi jätkuv osa - ta vastab traditsiooni sünnitavate ja kujundavate inimeste vajadustele ja suhtumistele. Nemad loovad ja muudavad pärimust. Tunnused ja üksikosad kaovad või vahetatakse millegi vastu, mis on kaasaegseile tarvilikum. Edasi elab ainult tavapärimus, ei säilitata seda, millel pole enam kellegi jaoks tähendust. Me ei saa seda protsessi muuta, ent kui meie, folkloristid, pühendume kultuuripärimuse kogumisele, siis me konstateerime sellega, et see pärimus on kasutajale oluline. Sellepärast me selgitamegi, et see või teine nähtus on meile ja meie kolleegidele huvipakkuv. Meil tuleb see endale teadvustada. Kõigel, mida saab kindla peale uskuda, on midagi kordumatut edasi anda. Selline iserefleksioon on oluline tänapäeva allikate kriitikaks ja võib anda võtme nende käsitlemiseks. Eriti tähtis on selle tunde tagasiandmine folkloori tegelikele loojatele, kandjatele ja rekonstrueerijatele. Meil on võimalik interpreteerida folkloori nii, et sellel on nende jaoks sisu.

Sel kombel on suurte arhiivide kogud parimaks garantiiks pärimuste säilimisele. Pelgalt oma kohalolekuga muudame me situatsiooni, veel rohkem aga küsitlemisega. Peame meeles pidama, et kui me ei kogu ega kirjuta üles, ei saa keegi enam kunagi teada, mis sündis selles paigas varem. Mul olnuks võimatu jälgida rahva maailmavaate muutumist 1980. aastatest tagasi 1940. ja 1930. aastateni, kui mu eelkäijateks poleks olnud Oskar Loorits ja Nils Tilberg.

Tahan tänada kolleg Alf Arvidssoni Umeå Ülikooli etnoloogia osakonnast, kes abistas mind DAUMi, Murde-, Kohanimede ja Folkloori Arhiivi muistendite kogu kasutamisel.

Tõlkis Mare Kõiva

Allikad

1. Umeå Ülikooli Etnoloogia osakonna etnoloogia arhiiv.
2. ULMA - Murde- ja Folkloori Uurimise Instituudi arhiiv Uppsalas.

Kirjandus

1. Honko, L. Memorat och folktroforskning. In: Rooth, A. B. (ed) Folkdikt och folktro. Lund, 1978, pp 93-105.
2. Singer, M. When a Great Tradition Modernizes. An Anthropological Approach to Indian Civilization. Chicago, 1972, p 320.
3. Brunvand, J. H. The Vanishing Hitchhiker: Urban Legends and Their Meanings. London, 1981/1983, pp 27-45.
4. af Klintberg, B. Svenska folksägner. Stockholm, 1972, p 331.
5. Goss, M. The Evidence for Phantom Hitch-Hikers. Wellingborough, 1984.
6. af Klintberg, B. Do the Legends of Today and Yesterday Belong to the same Genre? In: Rörich, L., Wienzer-Piepo, S. (eds) Storytelling in Contemporary Societies. Tübingen, 1990.

TÄNAPÄEVA IIRI PÄRIMUSEKANDJA TRADITSIOONILISED USKUMUSED JA JUTUD

Patricia Lysaght. Iiri, Dublin

Usk üleloomulikkude on paljude sajandite vältel olnud iirlaste maailmavaate oluliseks osaks. Varakristliku perioodi kirjandus esitab näiteid selliste uskumuste eksisteerimisest vanemal ajal¹ nagu ka nende põlisest vanusest, sest sisu poolest kuuluvad paljud uskumused selgelt kristluse-eelsesse perioodi. Iiri ja angliiiri kirjandusest leiame tõendeid selliste uskumuste aktuaalsena püsimisest sajandite kestel ja kaasajalgi.² Moodne rahvausund ja suur hulk viimase saja aasta jooksul kogutud suulist pärimust osutab laialdasele sisima usu säilimisele, tema väljendusvormide ülimalle rikkalikkusele, mitmekesisusele ning olulisusele sellest osasaavate inimeste jaoks.³ Pilk tänapäeva iiri materjalile osutab, et rahvausund on olnud iirlaste rikkuseks paljude sajandite vältel.⁴ Tänapäevani on need uskumused säilitanud oma koha mitmete *gaeltacht* (iiri-keelsete) ja *galltacht* (inglisekeelsete) aktiivsete ja passiivsete traditsioonikandjate hulgas.

Sajandite eest täitis iirlaste kujutlusi inimeste maailmale suletud üleloomulik ilm väga mitmekesiste olenditega, keda nende tegevus viis tihti kontakti inimestega. Pole siis ka üllatav, et iiri mütoloogiline pärimus on imetabaselts rikkas ja mitmekesine. Arvuka materjali liigitamine pole kerge. Sellele vaatamata (või tänu sellele) on õnnestunud luua iiri rahvafilosoofia aluseks olevate üleloomulike olendite ja nähtuste liigitus⁵ nagu ka usundiliste teadete ja muus-